

Николай Аретов
Институт за литература, БАН
naretov@gmail.com

Любен Каравелов и „чуждите“ жени: Казусът Жаба Крекетуша/ Екатерина Ценович

Nikolay Aretov
Institute for literature, BAS
naretov@gmail.com

Luben Karavelov and the foreign woman: The case of Ekaterina Tsenovich

Abstract

Every community has its matrimonial rules describing some marriages as permitted, desirable, intolerable or forbidden. These rules have to do with the definition of the ‘own’ and ‘alien’ and with the inner differentiation of the ‘own’ and their basis is the question what is beneficial for the community.

The paper deals with one particular case in Bulgarian literature from the 19th century – the complicated attitude of the distinguished writer and ideologist towards the Tsenovich family. Dimitar Tsenovich married to a Serbian widow just like Karavelov. In the beginning, Karavelov was in perfect relations with the family of his compatriot and friend. Then he started to present both Ekaterina and Dimitar in a negative light. The paper offers some observations on the image of love and marriage in Karavelov’s fiction and autobiographical text.

Keywords: Bulgarian literature, matrimonial rules, Luben Karavelov

Чужденките, омъжени за българи, са основен елемент при изграждането на образа на „чуждото“ в „своята“ култура. Те играят важна роля в това, което се опитам да определя като „икономика на жените“ (Аретов 2006; Аретов 2008: 96-118). Отношението към тях в ранното модерно общество всъщност следва по-старите традиции - по правило е подозрително, ако не и негативно. При това не само в патриархалната среда, за която то изглежда

естествено, но и сред „модернизаторите“, които отхвърлят (някои от елементите на) старото. Причината може да се потърси в бурно развиващия се национализъм, който в това отношение дори засилва някои от по-старите предрасъдъци. Друг е въпросът, че критиките към подобни бракове често използват инструментално, за свои цели, традиционното отношение към всичко чуждо.

Подобни настроения не са нещо характерно само за българите, те се споделят и от другите балкански, а и не само балкански народи. В анонимен гръцки трактат, приписван на Йоанис Колетис (1772-1847) може да се прочете:

А какво да кажа за онези, които за наше нещастие не са малцина, които, за да се отчуждят завинаги от Гърция и да забравят дори нейното име, са решили с извънредна глупост да вземат за жена чужденка в чужда страна. О, срам непоносим! [...] Но какво, чудя се, ви кара да вземете чужденка за жена? Дали не стигат в Гърция момичетата? Дали Афродита е избягала от първия си храм? Какво ви заслепи така, щото боядисаните и най-нагли лица на най-безсрамните чужденки... ви се струват по-красиви? (Цит. по Мишкова и Даскалов 2014: 20-21)

Достоевски също разсъждава по сходен начин в „Дневник на писателя“:

Защото ако мъжът започне да поставя жените от другите националности по-горе от своите и да ги предпочита, сред тоя народ ще настъпи разложение, националността ще се разклати. Бога ми, у нас вече се забелязва подобно нещо, и то през последните сто години, и то пропорционално на откъсването ни от народа. Ние предпочетохме, полякини, францужойки, дори немкини; а ето че се появиха и такива, които поставят по-високо англичанките. Според мене тук няма нищо утешително. Две са възможностите: или е налице духовен разрыв с националността, или – харемски вкус. Трябва да се върнем към нашите жени, трябва да се приучваме към нашите жени, ако сме отвикнали да ги разбираме... (Достоевски 1986: 422.)

* * *

Въпреки общите негативни нагласи немало от възрожденските дейци се женят за чужденки, предимно гъркини, но и сръбкини, румънки и други – Гаврил Кръстевич (за Ефросина Софиану), Димитър Душанов (за Рахил Барак), Любен Каравелов (за Наталия), Иван Касабов (за Мария Василияди)... и тези бракове нерядко пораждаат негативни реакции. Много са тек-

стовете – литературни, публицистични, мемоарни, в които директно се говори за опасностите и негативните последици от подобни връзки.

От друга страна, модернизацията на обществото разклаща традиционните бракове и въобще междуполовите отношения, за това свидетелстват и житейските преめждия да някои автори от епохата – например П. Р. Славейков и връзката му с Катерина, Ил. Блъсков и конфликтът със синовете му, породен от връзката му с някоя си Гина. Не липсват и прояви на това, което Достоевски определя като „харемски вкус“ - стихове и други текстове, в които се представя очарованието на чуждите, екзотични жени. (Аретов 2016) Струва ми се, че разколебането на патриархалните отношения сред тогавашните интелигенти се осъществява по-рано в житейското им поведение, отколкото в литературните им текстове.

Тук ще се опитам да маркирам един недоизяснен случай, свързан с Димитър Ценович, който се жени за сръбкинята Екатерина Теодорович и този брак е окарикатурен в няколко текста на Л. Каравелов и Хр. Ботев.

Кой е Димитър Ценович (1834 - 1915)? (За него вж. Цеков 2010, Николова 2006) Роден е в Свищов, където учи при Христаки Павлович, Димитър (или брат му Никола) е съученик на сина на Христаки – Николай Павлович. Разказват, че баща му Цено Тумрукчията често влиза в конфликт с местните власти и турците. Младият Димитър също е арестуван по подобни причини (Цеков 2010: 21-2).

На 18 години Димитър се преселва първо в Зимнич, а след това – в Букурещ. Първоначално заедно с брат си Никола, а след това самостоятелно, се занимава със сарафство, лихварство и комисионерство, активно ползва няколко езика. Участва дейно в обществено-политическия живот на българската емиграция. Включва се в кръга около Г. Раковски (Цеков 2010: 36), разменя писма и с Теодосий Икономов (Цеков 2010: 38).¹ Ценович е активен член на Добродетелната дружина, като при конфликта между „млади“ и „стари“ взема страната на „младите“. Според някои източници през 1876 г. публикува брошура против Добродетелната дружина. Ценович е спомагателен член на БКД от самото му учредяване, един от създателите на читалище „Братска любов“ и основен негов дарител с пари и книги. Има свое място в културно-образователното дело като търговец на книги с патриотично съдържание. Финансира вестниците „Свобода“ / „Независимост“, „Тъпан“, „Балканул“ (Balcanul), „Знание“ (по Сюзюр 1982: 213). Участва в списването на някои от тях, според отделни източници – и със свои публицистични текстове, които не са установени.

¹ Кореспонденцията на Димитър с Раковски не е запазена, има обаче писма на Раковски до Никола Ценов в Браила от 1860 г., в които става дума за договор между Н. Ценов и Раковски за издаване на съчиненията му (Архив 1, 1952: 180, 186 и др.). Запазено е и писмо на Никола до Раковски от същата година, свързано с откликът, който има вестник „Дунавски лебед“.

Същевременно Ценович е сред основателите на Българския революционен централен комитет (БРЦК) и негов касиер. Той съхранява архива на комитета и успява да запази част от него. (Шарова 1993; Радева 2016) Подпомага материално национално-освободително движение, както и персонално Левски, Каравелов, Киряк Цанков и Ботев; участва в подготовката и на Априлското въстание. Сред многото непотвърдени слухове от епохата са и намеците, че Ценович има отношение към залавянето на Левски. (Шарова 1993: 23) Непосредствено преди началото на Руско-турската война Ценович обявява фалит. След Освобождението е адвокат в Русе, където живее в недоимък, още по-тежко е материалното положение на семейството му след неговата смърт.

По-малко е известното за съпругата му - Екатерина Теодорович (1843, Земун – 1904, Русе). Тя е сръбкиня по народност, омъжва се млада и твърде рано остава вдовица с дъщеричката си Любица (Земун 1857 - 1941). През 60-те години на XIX в. свързва живота си с Ценович, активно помага в обществената му дейност, избирана е за председателка на Славянското българско общество в Букурещ.

Ценович осиновява малката Любица, която го приема като баща и до края на живота си има най-топло отношение към него. Тя учи в института Santa Maria в Букурещ и, след вероятно бурната младост, не се омъжва. След смъртта на Д. Ценович мизерства, замисля да се самоубие демонстративно в Народното събрание, по-късно прави още няколко опита, накрая се отдава на религията. (Вж. Стойчев и Христу 1948: 461-485.) И Любица, и Димитър оставят кратки мемоарни текстове, публикувани десетилетия след смъртта им. Традиционните източници не съобщават за други деца в семейство Ценович.

* * *

Първата, все още незлоблива реплика на Каравелов към Ценович (името не е споменато) е в едно кратко сатирично стихотворение, към което ме насочи Ю. Николова:

– Познаваш ли онзи юнак,
който там дърдори?...
За Вилхелма, за Бисмарка
по цял ден говори!...

Освен това, в кавенето
прави гюрултия... –
Остави го, мой ти брайно –
той е свишовлия.

През юли 1874 г. Л. Каравелов публикува фейлетона, озаглавен от издателите на съчиненията му „Рачо Осмокрачо и Жаба Крекетуша“ (Независимост, г. IV, бр. 40, 20. VII. 1874 бр. 41, 27. VII. 1874), след два броя на вестника сюжетът е продължен във фейлетона „Благодарствени адреси“ (Независимост, г. IV, бр. 43, 10. VIII. 1874).¹ И съвременниците, и по-късните изследователи категорично разпознават Димитър и Екатерина Ценович. В него Рачо Осмокрачо е представен като „безезично теле“ (Каравелов Т. 5, 1985: 506), оплетен в мрежите на коварната и развратна Жаба Крекетуша, която има „цял концерт любовници“, „между нейните обожатели произхождат даже и полицейски сцени“, а тя „разиграва „канкански“ комедии по градините“. След брака тя бие мъжа си „с папукът си, с чорапите си, даже и със своите непрани панталони...“ Крекетуша е възпитала по свой образ дъщеря си от първия брак Любича – малкото „жабенце“, а Рачо Осмокрачо пък „е имал намерение да се наслаждава на прелестите на своето доведениче при старостта на дама Крекетуша“. (Екатерина е девет години по-млада от Димитър.)

В този сюжет се мярка и фигурата на любовника на Любича, чийто прототип е Христо Сяров - съдружник на Ценович в работилница за сапун и парфюми. (Вж. Цеков, 2010: 51.) Каравелов го представя като „художникът“ на една фабрика, „ортак“ на Рачо и любовник на „малкото жабенце“. След кулминацията на конфликта обяви за въпросната фабрика за сапун излизат в „Знаме“ (№ 14, 2 май, 1875) и „Независимост“ (№ 31, 18 май 1875).

„Биографските подробности“ около конфликта не са ми известни. Изследователите не ги съобщават, било защото също не ги знаят, било защото по принцип подобни конфликти се мислят като неподходящи за сериозните трудове и се оставят за „жълтите“ издания. Съвременниците и изследователите лаконично споменават социалните различия между сравнително зможните Ценович, извоювали си някакво място в обществото, и по-скромния имуществен и социален статус на Каравелови; острия характер на Наталия Каравелова, непремереното говорене на Любен – все неща, които могат

¹ Нашите букурещки светила, букурещката „Добродетелна дружина“, „старото“ и „младото“ читалище, подновеното благотворително дружество, което е имало щастието да блаженствува под председателството на Жаба Крекетуша и под касиерството на Рачо Осмокрачо, и бъдещето българско женско дружество... (Т. 5, с. 518)

В нашето читалище почти ежедневно се четат сказки за привлекателните свойства на публичните жени, за разпространението по България балове, за адвокатските способности на Ценовичите фабрики...; в нашето училище след някой месец ще захванат да се занимават паяците, нашият елеопомазан поп и баба Гина със своята „податлива“ дъщеря... (Т. 5, с. 519)

да породят напрежение в общуването.

Отначало отношенията са повече от добри. Каравелов посвещава на Ценович стихотворението на „Брату Д. Ц-чу“ (Свобода, г. I, бр. 33, 8 юли 1870), а на първото издание на „Хаджи Ничо“ (1870) се чете „Посвещава се на госпожа Катерина Ценович“ (Т. 4, 1984: 63).

Доста любопитен е един страничен епизод, който едва ли е в основата на конфликта, но го подхранва, а и преминава през интересно развитие. През 1873 г. вестник „Турция“ обвинява Каравелов(и), че са присвоили мебелите на читалището, като намесва и името на Ценович. Каравелов възмутено отговаря, като призовава за свидетел именно Ценович.²

Около година по-късно Каравелов отправя сходни обвинения към семейство Ценович. Историята с мебелите остана неясна. След десетилетия Ценович пише „На свои разноски поддържах читалището „Братска любов“ (Бурмов 1945: 127.) В тези стегнати спомени, озаглавени „Бележки по действията на революционния комитет в Букурещ за освобождението“, предназначени за печат, отсъстват сведения за мебелите и въобще за конфликта с Каравелов.

Според Любица баща ѝ наел помещението (на втори етаж), мебелирал го, организирал и библиотеката, в която внесъл и книги на Раковски. Всичко вървяло добре, но след няколко години деловодителят Бояров починал и читалището западнало. То „не се управляваше редовно, а от 1875 г. Ценович го закрил, понеже се оказала библиотеката празна, то беше станало по нашенски: взимат книги за прочит, а не ги връщат, особено Любен Каравелов присвои най-много, па даже и часовника го е взел“. (Стойчев и Христу 1948: 478)

Парадоксалността на казуса Каравелов - Ценович може да се потърси в няколко посоки.

Първо, самият Каравелов също не само е женен за сръбкиня, също вдовица (и затова не извежда на преден план народността на Екатерина); той е възприеман като най-изявения изразител на либералните идеи и, наистина не без известни уговорки, е критик на патриархалното, а в „Крива ли е съдбата“ и други творби открито отхвърля патриархалните разбираня за брака. (Аретов 2014)

Второ, Каравелов всъщност е задължен на Ценович, който, според Любица и др., го приютява след излизането от затвора, а и финансира издава-

² „Колкото за г-на Ценовича, то той патриотин е и сам в състояние да затъкне устата на нашите паленца и да ги накара да замълчат. Дописникът говори още, че ние сме живели в читалището и сме усвоили мебелите му. Това е още по-безсовестна лъжа. Не ние сме живели в читалището, а читалището живееше у нази и защото кирията беше заплатена от нази.“ (Независимост, г. III, 21 април 1873. Каравелов, Т. 10, 1987: 403.)

нето на „Свобода“. Двата са заедно в БРЦК; често са на сходни позиции и действат заедно. През 1870 г. те приготвят изложение до руския посланик в Цариград граф Н. П. Игнатиев, писано от ръката на Ценович, в което възразяват срещу руския консул в Букурещ граф Х. Х. Офенберг, който фаворизира кръга на „старите“ в българската емиграция. В кореспонденцията на негова страна се намесва българинът Иван Кишелски, който е на служба в Азиатския департамент, но в крайна сметка Офенберг е преместен и, по думите на Кр. Шарова „независимостта на българското революционно движение“ е защитена (Шарова 1990). На сходни позиции е и Хр. Ботев, който също е свързан с Ценович по линия на революционните организации, а и също му е задължен.

Трето. Практически всички сериозни историци и литературни историци се отнасят с подчертан пиетет към Каравелов и Ботев, карикатурното представяне на семейство Ценович е може би единственият случай, в който всички историци (поне тези, които са разглеждали сюжета) са единодушни в негативната си оценка за писанията на Каравелов и Ботев. М. Арнаудов например пише:

Тук Каравелов надминава всяка мярка в приличието, забравяйки в яда си и собствено достойнство, и чужда семейна чест и предавайки на презрение, чрез една лесна за отгатване алегория, лица, чийто грях е може би не толкова промененото им поведение спрямо революционното дело, колкото някаква непозната нам некоректност на семейство Ценович спрямо редактора на „Независимост“.

Как е могъл Каравелов да стигне в озлоблението си дотам, да петни без всякакво угризение на съвестта си близки нему лица, приписвайки им позорни нрави, да нарича една жена, към която е имал задължения, „публична развратница“ [...] Биографските подробности тук не биха оправдали ни най-малко вулгарното злоезичие; и ние не можем да четем без съжаление за падението на памфлетиста разказа на един от членовете на семейство Ценович за извинението на Каравелов по-късно [...] (Арнаудов 1964: 629-630)

* * *

Един на пръв поглед страничен аспект от критиките на Каравелов към семейство Ценович заслужава внимание. При цялото му целенасочено деформиране, бракът на Димитър и Екатерина не е свързан с никакви користни подбуди, въпреки намеците на Каравелов за „различни комерчески причини“ (Т. 5, 1995: 505). Според традицията, а и според Каравеловата интерпретация, чуждата жена се стреми да оплете в мрежите си наивния българин. Но в случая, поне в мотивите на глупавия мъж може да се открие

нещо, което да се определи като любов. Кое то не излиза на преден план нито в житейската история на Каравелов, нито в творчеството му, в неговата белетристика, особено в сръбската, където целенасочено се пародира романтичните представи за любовта.

Житейският сюжет около Димитър и Екатерина Ценович предлага възможности да бъде разгърнат по различни начини. При Каравелов се реализира вариантът с коварната и развратна чужденка, която оплита наивния българин – един от познатите варианти в българската национална митология. Не се реализира една друга сюжетна схема, широко разпространена в световната, а по това време и в българската литература. При нея има бунт на младите влюбени срещу старите, които не одобряват връзката им („Стоян и Рада“ на Н. Геров). Този вариант е само маркиран при Каравелов с несъгласието на семействата и на Крекетуша, и на Рачо, а след това е повторен и в авантюрата на Любица. И в двата случая авторът застава по-скоро на страната на родителите, на семействата, които не приемат връзката. А би могъл да тръгне и в обратната посока – като модернизатор да застане на страната на младите и да критикува остарелите патриархални предразсъдъци. Струва ми се, че това не се е случило не само защото целта на фейлетоните е да уязвят семейство Ценович. Всъщност Каравелов се оказва доста близко до патриархалното, доколкото въобще любовта стои в центъра на неговите литературни текстове. Вярно е, че по руски образец критикува патриархалните разбирания за брака в „Крива ли е съдбата?“, но и там не толкова любовта, колкото еманципацията на девойката е във фокуса на вниманието.

В други белетристични творби на Л. Каравелов на няколко пъти е въведен мотивът за пагубните последици от брака с чужденка. В началото на разказа „Стоян“ повествователката споделя: „Аз имах брат, който изпита през своя живот какво лошаво нещо е, когато човек пусне в къщата си чуждо чедо или когато се ожени за чуждо семе.“ (Т. 2, 1844: 202) Тук „чуждото семе“ идва от пловдивско семейство на „погърчените българи, които са готови по-напред да се потурчат, нежели да проговорят българска дума“ (205-206). Иван Касабов (Ян Касабяну), женен за румънка, е прототип на Иван Чучулигата от „Прогресист“ (Знание, г. I, 30 септ. – 31 окт. 1875, кн. 22-24.). Във фейлетона „Благодарствени адреси“ Каравелов възкликва: „Да те пази господ от потурчен чифутин, от повлашена българка и от циганският аракия. [орач, жетвар]“ (Т. 5, 1985: 520)

Според Б. Пенев в „Записки за България и българите“ Каравелов загатва за една своя романтична любов, която го е заставила да остане още една цяла година в пловдивското гръцкото училище. Загатването е доста лаконично: „Най-голямата дъщеря на моите възпитатели, която след време доби над мене голямо влияние, ми говореше доволно често: (...) Тия думи бяха причина да остана в гимназионът още цяла година.“ (Каравелов, Т. 4, 1984:

Отново според Б. Пенев, който вероятно единствен се насочва към темата, „можем да предполагаме, че любовният роман на Каравелова е намерил донейде израз в неговата незавършена повест „Децата не приличат на бащите си“; разбира се, тук и дума не може да става за точно възпроизвеждане на дадена действителност (...)“ (Пенев 1978: 386-7) Литературният историк не предлага аргументи за предполагаемия автобиографичен характер на повестта. Творбата започва да излиза в „Знание“ през 1876 г. и, след прекъсване е продължена през 1878 г., но остава недовършена. З. Стоянов, първият издател на съчиненията на Каравелов, в пространна бележка разглежда повестта през призмата на славянофилството (Каравелов, Т. 3, 1984, 419-422), по-късният прочит на Б. Пенев е насочен към автобиографичното и „любовния роман“ на автора. Той обаче остава недоразгърнат, а персонажите са променени, донякъде по посока на основния вариант на сюжета – родители като преграда пред любовта на младите. В повестта и двамата са българи (Ралу и Никола), при това със сходен социален статус³. Но бащата, който сам се грижи всеотдайно за дъщеря си, решава да я даде на имотен гърчещ се поизостанал ерген (Сотираки Симитчиоглу)⁴. За разлика от други Каравелови творби тук единствено бъдещият съпруг е представен карикатурно, а бащата не. Въвеждането на втората сюжетна линия, свързана с революционното движение, която също остава недоразгърната, допълнително отдалечава сюжета от представянето на любовта, свързането с „чужд“ партньор и негативните последици от това.

За текстовете на Каравелов бракът е по-скоро икономически акт, връзките му с чувствата остават на заден план, ако въобще са въведени. И това, струва ми се, е доминиращата за епохата нагласа, поне по отношение на нефикционалните и непреводните текстове. В „Записки за България и българите“ (1867) Каравелов достига до въпроса за съотношението между мъже и жени при различните народи и области и продължава:

Шопът казва, че по техните места жените са скъпи и мнозина ходят да си търсят стопанки по други крайове. Изобилието на жените се забелязва в големите сала Копривщица, Клисурса, Сопот, Калофер,

³ Всъщност нещата са малко по-сложни. Яковаки – бащата на Ралу – „който преди време в своето село Брацигово носил името Нончо“, в Пловдив един от „господарите“ на работливия момък „го оженил за своята бледнолица и охтичава дъщеря“ (Т. 3, 1894: 189-190) кокона Ана, която умира три дена след раждането и работният българин, излъган от чорбаджията, отглежда дъщеря си като българка, но решава да следва пловдивските нрави и да я задоми изгодно.

⁴ „Произхождението на кир Сотираки е цънцърско. (...) Кир Гуша еднокръвният родител на кир Сотираки, се родил в 1802 година в едно българско село, което не намирало на пътя между Битоля и Охрида...“ (Т. 3, 184: 171-172)

отчасти и в Панагюрище, защото мъжкото население ходи да работи в Цариград и в Мала Азия, дето мнозина остават там. Ето из кои села шопите земат старите моми и вдовиците, ако и да говорят, че тия жени не са за тях, защото не умеят да работят тяхната работа и да ядат шопските лютици (оцет с червен пипер) и кукурузници. (Каравелов 5, 1984: 466)

В житейски план нещата при Каравелов като че ли стоят малко по-различно. Сюжетът с брака на самия Каравелов с Наталия е доста пестелив по отношение на чувствата. Отсъстват каквито и да е емоционални изблици или захласвания по физическата ѝ красота. (Същото впрочем важи и за брака на Ботев с Венета.) Жената е чужденка (сръбкиня), вдовица, а бракът е в някаква степен уговорен с брат ѝ Настас Петрович, приятел и съдейник на младоженеца. Същевременно Наталия, която май е неграмотна, е доста различна от просветената Цая от „Крива ли е съдбата?“ – повестта, която хронологически съвпада с брака на автора.

Съпоставянето между фейлетонните персонажи Жаба Крекетуша и Рачо Осмокрачо с брачната история на Каравелов и възможното ѝ пресъздаване в литературните му творби подтиква към няколко типа наблюдения. Първо, бракът и връзките с чужденки или с жени от семейства, отрekli се от българския си произход, е нещо лошо и води до неблагоприятни последици. В житейски план са възможни и изключения (Наталия), в литературен и публицистичен план май не. Същевременно отношенията към жените чужденки имат и някакви други мотиви. Каравелов дори посвещава на „госпожа Катерина Ценович“ повестта „Хаджи Ничо“, но след това нещо се случва и тя става Жаба Крекетуша. Второ, отношението към различните персонажи (мъже и жени) се определя от идеологически (пред)убеждения и предварителни нагласи. Трето, тези предварителни идеи (по презумпция модернизаторски и либерални), се съчетават с традиционни патриархални представи и норми. Четвърто, въпреки добре известните предпочитанията на Каравелов към реални лица и сюжети (представени тенденциозно, но лесни за разпознаване), автобиографичните елементи във фикционалните му творби, поне когато става дума за любов и брак, са скрити някъде по-дълбоко в повестите и разказите му, като по този начин разкриват едно широко поле за догадки, към което литературната история навлиза твърде предпазливо.

Библиография

Димитър Ценович – архив – НБКМ, БИА
Dimitar Tsenovich – arhiv – NBKM, BIA

Аретов, Н. „Икономиката на жените” в българската словесност от XIX век. Няколко славянски примера. - В: Въпреки различията. Интеркултурни диалози на Балканите. С.: Акад. изд. Проф. М. Дринов, 2008, с. 96-118.

Aretov, N. „Ikonomikata na zhenite” v balgarskata slovesnost ot XIX vek. Nyakolko slavyanski primera. - V: Vapreki razlichiyata. Interkulturni dialozi na Balkanite. S.: Akad. izd. Prof. M. Drinov, 2008, s. 96-118.

Аретов, Н. Национална митология и национална литература. Сюжети, изграждащи българската национална идентичност в словесността от XVIII и XIX век. С.: Кралица Маб, 2006.

Aretov, N. Natsionalna mitologiya i natsionalna literatura. Syuzheti, izgrazhdashti balgarskata natsionalna identichnost v slovesnostta ot XVIII i XIX vek. S.: Kralitsa Mab, 2006.

Аретов, Н. Град и село - напрежението между два идеологически полюса в едно семейство. - Колегиум на Направление „Литература на Българското възраждане”, „Град/село в литературата и културата на българското възраждане – Институт за литература, 18 октомври 2012.

<http://aretov.queenmab.eu/archives/revival/174-town-and-village.html>

Aretov, N. Grad i selo - naprezhenieto mezhdru dva ideologicheski polyusa v edno semeystvo. - Kolegium na Napravlenie „Literatura na Balgarskoto vazrazhdane”, „Grad/selo v literaturata i kulturata na balgarskoto vazrazhdane – Institut za literatura, 18 oktomvri 2012.

<http://aretov.queenmab.eu/archives/revival/174-town-and-village.html>

Аретов, Н. Теория и практика на просвещенския брак: Случаят Л. Каравелов. - Електронно списание LiterNet, 15.12.2014, № 12 (181), ISSN 1312-2282 <http://litenet.bg/publish8/naretov/karavelov.htm>

Aretov, N. Teoriya i praktika na prosveshtenskiya brak: Sluchayat L. Karavelov. - Elektronno spisanie LiterNet, 15.12.2014, № 12 (181), ISSN 1312-2282 <http://litenet.bg/publish8/naretov/karavelov.htm>

Аретов, Н. Чужди жени, чужди богове. - Колегиум на направление Литература на Българското възраждане „Съмнението – феномен на Българското възраждане? (Измерения на скептицизма, дистанцията, неразбирането)”, - Института за литература, 2 декември 2016 г.

Aretov, N. Chuzhdi zheni, chuzhdi bogove. - Kolegium na napravlenie Literatura na Balgarskoto vazrazhdane „Samnenieto – fenomen na Balgarskoto vazrazhdane? (Izmereniya na skeptitsizma, distantsiyata, nerazbiraneto)”, - Instituta za literatura, 2 dekemvri 2016.

Арnaudов, М. Любен Каравелов. Живот, дело, епоха. 1834-1879. София: БАН, 1964.
Arnaudov, M. Lyuben Karavelov. Zhivot, delo, epoha. 1834-1879. Sofiya: BAN, 1964.

Архив на Г. С. Раковски. Т. 1, София: БАН, 1952.
Arhiv na G. S. Rakovski. T. 1, Sofiya: BAN, 1952.

Ботев, Хр. Съчинения. Т. 1, София: Български писател, 1986.
Botev, Hr. Sachineniya. T. 1, Sofiya: Balgarski pisatel, 1986.

Бурмов, Ал. Спомени на Д. Ценович – Изв. на БИД, кн. XXI, 1945, с. 123-135.
Burmov, Al. Spomeni na D. Tsenovich – Izv. na BID, kn. 21, 1945, s. 123-135.

Даскалова, Кр. Жени, пол и модернизация в България, 1878-1944. София: УИ Св.
Климент Охридски, 2012.
Daskalova, Kr. Zheni, pol i modernizatsiya v Balgariya, 1878-1944. Sofiya: UI Sv.
Kliment Ohridski, 2012.

Достоевски, Ф. М. Събрани съчинения в дванадесет тома. Т. 10, София: Народ-
на култура, 1986. Dostoevski, F. M. Sabrani sachineniya v dvanadeset toma. T. 10,
Sofiya: Narodna kultura, 1986.

Каравелов, Л. Събрани съчинения. Т. 2. Подбор и ред. Д. Леков, София: Български
писател, 1984.
Karavelov, L. Sabrani sachineniya. T. 2. Podbor i red. D. Lekov, Sofiya: Balgarski pisatel,
1984.

Каравелов, Л. Събрани съчинения. Т. 3. Подбор и ред. Д. Леков, София: Български
писател, 1984.
Karavelov, L. Sabrani sachineniya. T. 3. Podbor i red. D. Lekov, Sofiya: Balgarski pisatel,
1984.

Каравелов, Л. Събрани съчинения. Т. 4. Подбор и ред. Д. Леков, София: Български
писател, 1984.
Karavelov, L. Sabrani sachineniya. T. 4. Podbor i red. D. Lekov, Sofiya: Balgarski pisatel,
1984.

Каравелов, Л. Събрани съчинения. Т. 5. Подбор и ред. Цв. Унджиева, София: Бъл-
гарски писател, 1985.
Karavelov, L. Sabrani sachineniya. T. 5. Podbor i red. Tsv. Undzhieva, Sofiya: Balgarski
pisatel, 1985.

Каравелов, Л. Събрани съчинения. Т. 10, Подбор и ред. П. Тотев, София: Български,
1987.
Karavelov, L. Sabrani sachineniya. T. 10, Podbor i red. P. Totev, Sofiya: Balgarski, 1987.

Мишкова и Даскалов. „Форми без съдържание“: дебатите за преноса на западни

- модели на Балканите. - В: Преплетените истории на Балканите. Т. 2. София: НБУ, 2014.
- Mishkova i Daskalov. „Formi bez sadarzhanie“: debatite za prenosa na zapadni modeli na Balkanite. - V: Prepletene istorii na Balkanite. T. 2. Sofiya: NBU, 2014.
- Николова, Ю. Достойно ест. Свищов през деветнадесетия век и първото десетилетие на XX век. София: Иврай, 2006.
- Nikolova, Yu. Dostoyno est. Svishtov prez devetnadesetiya vek i parvoto desetiletie na HH vek. Sofiya: Ivray, 2006.
- Пенев, Б. История на новата българска литература. Т. 4, София: Български писател, 1978.
- Penev, B. Istoriya na novata balgarska literatura. T. 4, Sofiya: Balgarski pisatel, 1978.
- Радева, В. Свищовски дарители-възрожденци. - <http://bulgariaanalytica.org/2016/11/25/%D1%81%D0%B2%D0%B8%D1%89%D0%BE%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%B8-%D0%B4%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%82%D0%B5%D0%BB%D0%B8-%D0%B2%D1%8A%D0%B7%D1%80%D0%BE%D0%B6%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D1%86%D0%B8/>
- Radeva, V. Svishtovski dariteli-vazrozhdentsi. - <http://bulgariaanalytica.org/2016/11/25/%D1%81%D0%B2%D0%B8%D1%89%D0%BE%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%B8-%D0%B4%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%82%D0%B5%D0%BB%D0%B8-%D0%B2%D1%8A%D0%B7%D1%80%D0%BE%D0%B6%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D1%86%D0%B8/>
- Стойчев, Иван и Василе Христу. Спомени от Любича Д. Ценович. - Известия на БИД, С., 1948, кн. XXII-XXVI, с. 461-485.
- Stoychev, Ivan i Vasile Hristu. Spomeni ot Lyubitsa D. Tsenovich. - Izvestiya na BID, S., 1948, kn. 22-24, s. 461-485.
- Сюпюр, Е. Българската емигрантска интелигенция в Румъния през XIX век. София: БАН, 1982.
- Syupyur, E. Balgarskata emigrantska inteligentsiya v Rumaniya prez XIX vek. Sofiya: BAN, 1982.
- Цеков, Христо. Димитър Ценович: касиерът на БРЦК. 2. доп. изд. София, Златен змей, 2010.
- Tsekov, Hristo. Dimitar Tsenovich: kasierat na BRTSK. 2. dop. izd. Sofiya, Zlaten zmey, 2010.
- Шарова, Крумка. Любен Каравелов и съдбата на архива на БРЦК - ИДА, Т. 66-67, 1993 - 1994, 25-111, 5-100.
- Sharova, Krumka. Lyuben Karavelov i sadbata na arhiva na BRTSK - IDA, T. 66-67, 1993 - 1994, 25-111, 5-100.
- Шарова, Крумка. БРЦК и процесът след Арабаконашкото нападение 1872-1873. Со-

фия: Гутенберг 2007.

Sharova, Krumka. BRTSK i protsesat sled Arabakonashkoto napadenie 1872-1873. Sofiya: Gutenberg 2007.

Шарова, Крумка. Една външнополитическа акция на БРЦК в защита на независимостта на българското революционно движение. – Изв. на ДА, Т. 60, 1990, с. 5-59.

Sharova, Krumka. Edna vashnopoliticheska aktsiya na BRTSK v zashtita na nezavisimostta na balgarskoto revolyutsionno dvizhenie. – Izv. na DA, Т. 60, 1990, с. 5-59.